

DATORIA CA SENS AL EXISTENȚEI UMANE

Dr. Elena COBIANU

Cuvinte cheie: datorie, condiția umană, etică, societate

Key words: *duty, human condition, ethics, society*

Abstract

The author stated that the question of duty has permanently accompanied human condition and reflection upon it. Reviewing different perspectives, one highlights that duty, generally speaking, designates man's obligations to society. Depending on each historic time and on perspectives, it has different priorities. Duty is an issue intrinsic to social standards, belonging to the ethic norms of human existence.

Într-o lume care se schimbă într-un ritm necunoscut anterior, traversată de o criză majoră - economică, financiară, socială și morală - de cataclisme naturale, o lume a riscurilor nemaîntâlnite, care pierzând-și busola, pare că se îndreaptă spre nicăieri, este tot mai dificil să vorbim despre datorie și despre sensul existenței umane. Probleme vechi care iau forme noi, probleme noi, necunoscute anterior, în viața de zi cu zi, ca și în context global, pun omul contemporan în fața unui tablou, care îl lasă buimac. Încotro să se îndrepte?

Cunoscuta, de acum, mișcare globală a mărfurilor, a capitalurilor și a oamenilor determină transformări profunde în spațiul valorilor: ceea ce ne-a călăuzit viața până nu de mult, astăzi, într-o epocă numită postmodernă, nu ar mai avea actualitate. Apar idei noi și teoreticieni ai lor, care schimbă peisajul axiologic. Ne referim, bunăoară, la datorie. Teoreticianul Gilles Lipovetsky, caracterizat de sociologul englez, Zygmunt Bauman, un bard de seamă al «eliberării postmoderne», autor al *Erei vidului* și al *Imperiului efemerului*, dar și al lucrării *Le crépuscule du devoir* (*Amurgul datoriei*), „sugerează că am intrat, în sfârșit, în epoca postdatoriei (*l'après devoir*), o epocă postdeontică, în care comportamentul nostru a fost eliberat de ultimele vestigii ale «infinitelor datorii» opresive, ale «poruncilor» și «obligațiilor» absolute”¹.

Potrivit noii viziuni, sacrificiul, care fundamenta concepția clasică despre datorie, a murit, intrându-se în perioada postmoralistă a democrațiilor, când omului nu-i mai este impusă renunțarea la sine însuși, iar respon-

sabilitatea nu-l mai obligă să se închine toată viața aproapei sau națiunii. Mai mult, arată Bauman, „oamenii sunt stimulați sau nu doresc să facă eforturi pentru a atinge idealuri morale și a păstra valorile morale; oamenii politici au pus capăt utopiilor, iar idealistii de ieri au devenit pragmatici”².

Rămâne o problemă de viitor dacă noile paradigme, urmate de noi provocări, aduse de postmoderniști, vor intra în etică și în ceea ce Lipovetsky numește „cultura datoriei”. Analistii, filosofii, eticienii, aparținând altor domenii ale culturii, se apleacă asupra postmodernismului și este de așteptat că vor valorifica germenii înnoitori ai acestuia.

În ceea ce ne privește, considerăm că întoarcerea la filosofie, la meditația filosofică, reprezintă o cale fructuoasă de a ajunge la sensuri existențiale ale ființei umane, cale de orientare în lumea buimacă de azi, atrasă de superficial, de clipa trecătoare. „Pentru că omul, ajuns la conștiința de sine, arată Marin Aiftincă, nu-și poate trăi viața numai în prezent, în perisabil și efemer. El caută liber esența, universalul, sondează eternul și infinitul, caută valorile spirituale absolute, încercând să se înțeleagă pe sine și sensul existenței sale”³. Datoria, în sensurile ei majore, este componenta esențială a existenței umane, adică a acelei perioade, cuprinsă între nașterea fiecărei ființe umane și până la trecerea ei dincolo. Viața, „o mică parte a simfoniei existenței”, cum o numea preotul Ilarion Argatu, viața ca „petrecere a omului pe pământ”⁴, impune acestuia datorii față de sine și față de ceilalți, de societate și se încheie cu datoria față de natură, moartea,

pentru mirean sau cu trecerea spre lumea veșnică, pentru creștin.

Atunci, când ajungem la acel sfârșit, la „bilant”, ne întrebăm: Ce am făcut din viața noastră? Și mai putem întreba și altfel, pe alții: „Viața noastră, ce-ați făcut cu ea?”, cum bine sună un șlagăr al zilelor noastre. Căci a face ceva din viața noastră, a-i da un sens, depinde nu numai de ceea ce alegem, dorim noi, de idealul nostru, ci și de condițiile sociale favorabile sau chiar nefavorabile împlinirii acestuia.

Evenimente negative, accidente neașteptate, dacă nu pot devia sensul unei existențe, îl pot, totuși, altera, dar nu pe acela al unei personalități puternice. Pe omul hotărât să se realizeze în viață, să lase o dâră, să-și poată spune, la senectute: „N-am trăit degeaba. Mi-am făcut datoria”, condițiile nefavorabile nu-l înfrâng, dar îi cer efort susținut, străduință, luptă cu sine, provoacă un conflict al datoriilor, între cele prioritare și cele secundare, impun, uneori, eforturi aproape supraomenești. Așa cum arată preotul Ioan Morar, în splendida analiză făcută eroului shakespearian, Hamlet, „efectele unei acțiuni mari, impuse ca datorie unui spirit slab, nu sunt duse până la capăt”⁵, forța morală arătându-se în capacitatea de dăruire, pusă în slujba binelui, a dreptății. Mai mult, continuă părintele, toate lucrurile mărețe, se fac cu un dram de nebunie, astfel încât „până și sfinții sunt atinși de nebunie, aflăm de la marele convertit în pulberea Damascului”.

Dacă bătrânii au lăsat o dâră a muncii și vieții lor, pentru țară, dâră, azi, furată, distrusă, ce va lăsa tineretul? Pentru mulți dintre tinerii de azi, aflați la vârsta idealurilor, a proiectelor privind viitorul, rostul vieții este trist și îngrijorător, căci lipsește „ținta”, care să-i călăuzească, neavând posibilitatea de a munci, de a-și face datoria față de ei și față de viață. Atunci, cum rămâne cu ideea că „Modul de a ne raporta la datorie prefigurează viitorul nostru, destinul nostru?” (Ioan Morar)

Problema datoriei a însoțit, permanent, condiția umană și reflecția asupra ei. Ce este datoria? „Ceea ce se datorează cuiva și în mod deosebit. Sumă de bani datorată”, arată Pierre Larousse, adăugând cugetări de felul: „Mai bine să dormi fără să cizezi, decât să te trezești cu datorii” (maximă engleză); „Datoriile scurtează viața”⁶. Obligația, definită ca „datoria sau necesitatea care se impune

cuiva”⁷, este o obligație morală, când, pentru om, semnifică achitarea datoriei recunoștinței. Legătura dintre om și pământul natal ia forma datoriei morale, arată J. J. Rousseau: „Născându-se, el contractează cu patria o Datorie imensă, de care el niciodată nu se poate achita”. Prietenia și considerația, de asemenea, revelă obligația morală: „Dacă amiciția se acordă, stima se cere și dacă una este un dar, cealaltă este o datorie”; la fel, atitudinea față de lege: „Dacă moderația este o virtute, executarea legilor este datorie și dreptate”⁸. Este evident că cele două categorii, datorie morală și obligație morală, ca semnificație, sunt intersanjabile. Este menționată, de asemenea, „datoria de onoare”, care înseamnă plata unei datorii, în care onoarea unei persoane este angajată, în mod deosebit.

Obligația prezintă un tip de necesitate ca cineva să facă ceva, de obicei, astfel exprimată: „Am fost obligat să fac asta”, „am o obligație față de el”, „Este datoria noastră să facem cutare și cutare” etc. Se cuvine observată „structura relațională” pe care o implică obligația, în sensul că „un act nu e niciodată pur și simplu obligatoriu, este totdeauna obligatoriu pentru cineva să-l facă”⁹, afirmă Littlefield Adams.

Cum au abordat datoria filosofii antici? Socrate și Platon au tratat-o ca virtute. Pentru ei, cele mai înalte virtuți erau Bine, Drept și Frumos, iar urmărirea Binelui era subsumată datoriei, prin acel frecvent „trebuie”, dar, și sub termenii „datorie”, „a fi dator”.

La Aristotel, cunoașterea Binelui, scop ultim al vieții, trebuia să ușureze îndeplinirea datoriei, „ținta a ceea ce trebuie să realizăm”. Politica, disciplina care studiază Binele, stabilește datorii, are un scop atotcuprinzător, care să poată fi considerat „Bine suprem prin excelență”. Scopul suprem al omului, urmărit totdeauna numai pentru sine însuși, este fericirea, iar omul o împlinește doar inserat în social, în familie, între prieteni, în cetate. „...nu mai puțin straniu este... să faci dintr-un om perfect fericit un om solitar”¹⁰, arată Aristotel.

O cunoscută și de circulație expresie a conflictului datoriilor, la Stagirit, este aceea a opțiunii între sentimentele personale față de prietenul Platon și datoria față de adevăr: „Căci, spune el, deși le iubim pe amândouă, este pentru noi o datorie sacră să punem adevărul mai presus de prietenie”¹¹.

Cicero, în *De officiis*, subliniază prezența

îndatoririi, în întreaga viață, deopotrivă, în activitatea publică și în cea privată. Îndatorirea morală se referă la „binele suprem” și la „preceptele cărora să se conformeze practica vieții în toate împrejurările”¹². Conformarea vieții la precepte semnifică rolul coercitiv al îndatoririlor, cum numește Cicero datoriiile.

Caracterul social, societatea, ca izvor al acesteia, reies într-un mod deosebit de relevant dintr-un text, în care autorul elenist recunoaște că pornește de la filosofia greacă. „Platon spusese că nu suntem născuți numai pentru noi înșine, că o parte din ființa noastră o revendică patria, o parte prietenii, și, după cum socotesc stoicii, cele ce se nasc pe pământ sunt toate pentru folosința oamenilor, iar oamenii sunt născuți pentru oameni, ca ei să poată fi de folos unii altora; în aceasta trebuie să urmăm natura, aducând mediului social servicii comune, prin îndatoriri reciproce, dând și primind, cu meșteșugul, mintea și priceperea să strângem legăturile sociale ale oamenilor între ei”¹³.

Pentru Seneca, „calea de mijloc, într-adevăr anevoioasă”, se instituie în datoria unei vieți măsurate, cumpătate, care asigură liniștea. „Mă întrebi care trebuie să fie limita averii cuiva? Mai întâi să aibă cât îi trebuie; apoi cât îi este necesar”, răspunde el tânărului Luciliu. Apoi, prelungind povața spre un final, oricum, previzibil, arată: „De ce să agonisesc bogății, uitând că omul e o ființă trecătoare?”¹⁴.

Immanuel Kant a creat cea mai elaborată doctrină a datoriei. Domeniul datoriei kantiene este *sollen* – *ceea ce trebuie să fie*, un domeniu separat, rupt de tot ce înseamnă viață concretă, interes, înclinație, pasiuni, sentimente, domeniu guvernat de legea morală, la rândul ei, dat aprioric al rațiunii și al voinței bune, autonome. Datoria ia forma poruncitoare, constrângătoare, a imperativului categoric, astfel formulat, încât să configureze un univers ideal, de o moralitate pură: „Acționează astfel încât maxima voinței tale să poată oricând valora în același timp ca principiu al unei legislații universale”¹⁵.

Universalizarea imperativului categoric, faptul de a deveni expresia unei moralități acceptate și practicate de *toți oamenii* și de *fiecare om*, sunt posibile, pentru Kant, datorită faptului că ființa umană, înzestrată cu rațiune, are o voință autonomă, care își dă ea sieși legea morală, iar împlinirea datoriei devine datorie de dragul datoriei. Lipsa oricărui amestec al lumii sensibile, al interesului, al

pasiunilor, care, prin varietatea și posibila lor imoralitate, ar împieta generalizarea poruncii, este condiția care face posibilă extinderea ei la toate ființele umane.

Explicațiilor date datoriei de către predecesori, având izvorul în *bine*, *plăcere*, *transcendență*, *interes*, *obligație*, Kant le opune necesitatea constrângătoare a *legii morale*, a *legii datoriei*, proprii pentru voința oricărei ființe raționale finite. „Datorie și obligație sunt denumirile pe care numai noi trebuie să le dăm raportului nostru cu legea morală”, precizează el.

Idealul moralei perfecte, al omului, ființă absolut perfectă, sunt țintele spre care s-a înălțat Kant, înălțând la absolut, cum n-a făcut-o niciun filosof, și morala și omul, cu riscul pierderii contactului cu lumea reală, imperfectă, cu oamenii reali, imperfecti. Omul real, cel care își face datoria, este omul viu, cu sentimente, pasiuni, cu suferințe, dureri, bucurii și înclinații, pe când omul datoriei kantiene este mortificat, gol sufletește, fără bucuria împlinirii datoriei morale. De aici, criticile ce i-au fost aduse.

De ce a apărut datoria în viața oamenilor și a comunităților umane? Ce legătură este între aceasta și sensul vieții?

Viața socială a impus, de la începuturile ei, relații interumane, ca o condiție a supraviețuirii comunității restrânse sau mai extinse. Bunăoară, în lupta pentru a câștiga prada, timp în care aceasta le scapă, în mintea a doi humanoizi, așa cum îi imaginează psihologul francez, Levis Mirepoix, începe să licărească un surâs, o mișcare, vagi, de sociabilitate, urmate de un salut, chiar dacă neîncrezător. Faptul că trebuie să trăiască, ei și familiile lor, îi obligă la a ceda, la a-și reține mișcărilor, îi învață să aștepte. Deci, arată Levis Mirepoix, „*Instinctul de conservare*, care avertizează, *instinctul social*, care tatonează, *șiretlicul*, care acordă credit celuilalt pentru a obține mai binele pentru el, *constrângerea*, care frânează, au creat rudimentele politeții”¹⁶, care (politețe) reprezintă, de fapt, începutul conviețuirii sociale, umane, începutul civilizației.

Viața în orice comunitate umană impune relații reciproce, între membrii ei, pentru satisfacerea trebuințelor de supraviețuire și de viațuire, până la forma înaltă a acestora, cumulate în ceea ce se numește, astăzi, calitatea vieții. Viața în societate înseamnă apropiere, schimb de servicii, întrajutorare, contacte și contracte, în care oamenii se

angajează, se obligă, reciproc, în îndeplinirea unor sarcini. Datoria este, în acest context complex, factorul care exprimă unitatea între sinele individual și „celălalt”, semenul său sau comunitatea, în ansamblu, este „revărsare spre semenii” (Ioan Morar). Viața în comunitate cuprinde, inevitabil, asperități, neînțelegeri, conflicte ale relațiilor dintre oameni, „genuni și zări aurii” dar, deasupra acestora, societatea trebuie să supraviețuiască și supraviețuiește; altfel, o comunitate, teatru al unui conflict permanent, este sortită pieirii.

Datoria, în sens general, desemnează obligațiile omului în societate. După timp și concepții, ea are priorități diferite. Datoria este o problemă care intră în normele sociale, aparține normativității morale a existenței omenești. Îndeplinirea datoriei implică o relație între scopuri, interese personale, pe de o parte, și interese, scopuri generale, ale statului, ale unui grup, clasă, pătură socială sau partid, pe de altă parte. În sensul de *datorie morală*, domeniul ei este resortul *conștiinței morale*, implică efortul, străduința omului de a o împlini. Despre ea, Seneca spunea că este imaginea omului care „face tot ce va socoti că este moral, chiar dacă aceasta este greu, chiar dacă l-ar păgubi, chiar dacă l-ar primejdiu”¹⁷.

Cu interiorizarea datoriei, omul își asumă alcătuirea socială, cu regulile și legile ei, fără a mai simți constrângerea, pe care și-o impune, ca pe o povară. Este ceea ce se cheamă „simțul datoriei”. Acesta, „ia naștere în procesul de inculcare a ordinii sociale, este o formă de recunoaștere a datoriei față de comunitate și, reciproc, de recunoaștere a statului ca membru al comunității. Auto-constrângerea presupune gesturi «reflexe», proprii unei etici profesionale sau civile (...). În mod curent, un asemenea comportament este asimilat unei credințe (religioase sau politice), unei educații («buna creștere»), iar rutinizarea este proba elocventă a interiorizării ordinii sociale. Obligația poate merge până la *dăruirea de sine, la devotament*”¹⁸.

Ce este sensul vieții și cum se „întâlnește” el cu datoria? A da sens vieții, în înțelegerea comună, înseamnă a-i da o orientare, a o înscrie pe o anumită direcție. A ajuns la conștiința de sine, individul își pune o problemă crucială: care este *rostul* meu în viață? Cu alte cuvinte, care este *menirea* mea, cum îmi *justific* existența?

Sensul vieții este operă individuală, pe care

își pune semnătura fiecare individ. El este, în același timp, profund ancorat într-o anumită epocă, în prioritățile care o domină. Opțiunea unui individ pentru o direcție sau alta a vieții depinde de o anumită concepție despre lume și viață, de valorile care i-au devenit proprii, de dorințele și înclinațiile sale. La rândul său, mediul social are valori, direcții de evoluție, necesități proprii. Reușita, în realizarea proiectului pe care îl reprezintă sensul vieții, latura sa subiectivă, depinde, major, de interferențele dintre aceasta și „oferta” societății, latura obiectivă a acestuia.

Viteza vremurilor, schimbările bruște ale situațiilor pun în dificultate viața și decizia asupra sensului ei. Răsturnări sociale și politice, de anvergura revoluției, produc transformări fundamentale în sistemul de valori, în idealurile societății și ale oamenilor. Noi împrejurări solicită omul din noi perspective. Datoria, concept valoric, reprezintă un *mod de a trăi, de a înțelege rostul vieții* prin activitate. Ambele, atât sensul vieții cât și datoria, sunt provocări la adresa omului, cer o viață activă, care îl impulsionează la invenție, la descoperire și depășirea de sine. Racordarea la noi cerințe ale societății, ale locului de muncă, ale vieții private, este un proces dureros, care, dacă nu împiedică, poate temporiza proiectele, succesiunea și tipul datoriilor, ce reprezentau „corpul”, conținutul sensului vieții.

Nepregătit de a comuta, rapid, de la un tip de valori la altul, de la o muncă la alta, de la un stil de viață la altul, individul poate fi învins de avalanșa schimbărilor, ajungând în situația de a abandona ținta de viață pe care și-o făurise cu migală. Este evident că istoria, cu răbufnirile ei, cu forța demolatoare a acestora, poate „mătura” idealuri de viață și adesea le mătură, distrugând direcții cruciale ale existenței umane. „De împrejurările istorice, ca și de capacitatea noastră de reacție în fața istoriei, depinde sensul vieții”¹⁹, arată C. I. Gullian, ceea ce se traduce prin știința de a valorifica oportunitățile noi apărute, de a reorganiza, altfel, dacă este nevoie, viața însăși, de a da o altă orientare sensului ei.

În acest scop, școala, universitatea, educația, viața însăși, toate trebuie să treacă prin schimbări structurale, de esență, prin care să dea, ca „produs final”, un tânăr, mai târziu, chiar un adult, mai apt să traverseze, cu mai mult succes, astfel de momente. Dinamica, atât de schimbătoare a epocii actuale,

necesită formarea unui om mai activ, mai predispus la nou, la schimbare, impune noi datorii familiei, școlii, societății.

Dar datoria de a fi fericiți, ca sens al existenței umane? Da, dar nu numai sub forma „Trăiește-ți viața!” sau „Prinde clipa!”, „formule” prin care pare că sensul existenței și cortegiul datoriilor, prin care acesta se împlinește, s-a prea mutat în superficial, efemer și senzație, în așa-zise „noi experiențe”, care coboară semnificația *umană* a vieții. Păreră noastră? Da, datoria și dreptul de a fi fericiți, căci datoria implică și drepturi, dar putem da sens existenței cu sentimentul *bucuriei simple*, care „nu este o simplă prelungire a plăcerii, cum este satisfacția, spune Alexandru Surdu, ci este o stare de spirit, o trăire durabilă, care se poate repeta «o dată sau de mai multe ori», cum zice Noica, chiar în lipsa plăcerii și a celor care o determină”²⁰.

Sensul autentic al existenței umane se înalță pe scara datoriilor, cărora omul le răspunde, îmbogățindu-și viața și aducând un adaus, oricât de mic, la viața semenilor săi. Este contribuția lui modestă la progresul umanității, un progres rezultat din bucurie și tristețe, din succes și eșec, din suferință și stare de bine. Umanitatea sensului existenței rezidă nu în orizontul închis al fericirii personale, egoiste, contrar socialității înnăscute a omului, ci în iradierea, deschiderea acestuia în afară, altfel fiind straniu, cum remarcă Aristotel, din a face dintr-un om perfect fericit un solitar.

Valorile care dau conținut sensului unei existenței se regăsesc în calitatea respectivei

ființe umane, în demnitatea ei. Lumea globală, care atomizează societatea, fărâmițează viața omului, îl umilește, supunându-l fricii, riscurilor de tot felul, reprezintă un atac la integritatea și demnitatea umană. Într-o lume fără repere, aflată în continuă goană spre niciunde, oamenii au nevoie de stabilitate, o caută, încă. Mulți, tot mai mulți, o găsesc în valorile absolute, în Dumnezeu. Credința în Dumnezeu și recunoașterea iubirii Lui față de ei, dau sens uman existenței lor, un sens întemeiat pe muncă neobosită, onestă, pentru împlinirea datoriei pe pământ, în slujba semenilor.

Lumea noastră, o lume care «și-a ieșit din țâțâni», așa cum caracteriza, de asemenea, Hamlet lumea vremii sale, poate fi „repusă la locul ei”, dacă mai poate fi repusă, printr-o conștientizare a pericolelor care o pasc, printr-o acțiune unită a oamenilor, a tuturor, conducători și conduși, de a le preveni sau de a reduce efectele lor distrugătoare. O bombă nucleară, cu ciuperca sa acoperind lumina soarelui, un virus molipsitor, adevărată bombă, dar biologică, pot anihila viața și sensul ei, făcând ca din om, cu greu să se mai găsească, mai târziu, acea rămășiță, «un pumn de lut».

Când și-a pierdut încrederea în sine și în ceilalți, din totdeauna, omul s-a întors la valorile absolute, a așteptat ajutorul cerului. În lumea de azi, sunt atât de multe mijloace de distrugere, că pământul ar putea fi aruncat în aer de câteva ori. Împotriva setei de dominație, a lăcomiei celor puternici, este datoria celor mulți de a-i opri. O vor face?

Note

1. Zygmunt Bauman, *Etica postmodernă*, Timișoara, Editura Amarcord, 2000, p. 6.
2. *Ibidem*, p. 6-7.
3. Marin Aifîncă, *Perspective filosofice*, București, Editura Academiei, 1911, p. 18-19.
4. *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, Editura Academiei R.S.R., 1975, p. 1016.
5. Ioan Morar, *Hamlet, prințul marilor dileme*, Prefață Bartolomeu al Clujului, Cluj-Napoca, Editura Ecclesia, 2010, p. 85.
6. Pierre Larousse, *Grand Dictionnaire Universel*, Paris, Administration du Grand Dictionnaire Universel. f. a., p. 626.
7. *Ibidem*, p. 1196
8. *Ibidem*, p. 626
9. A. Littlefield, Adams & Co., *Dictionary of Philosophy*, Quality Paper Book, 1965, p. 85.
10. Aristotel, *Etica nicomahică*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, p. 229.
11. *Ibidem*, p. 12.
12. Cicero, *Despre îndatoriri*, Biblioteca filosofică, București, Editura Științifică 1957, p.43.
13. *Ibidem*, p. 48.
14. Seneca, *Scrisori către Luciliu*, București, Editura Științifică, 1967, pp. 5 și 39.
15. Immanuel Kant, *Întemeierea metafizicii moravurilor și Critica rațiunii practice*, Traducere, studiu introductiv, note și indicii de Nicolae Bagdasar, București, Editura Științifică, 1972, p. 118.
16. Levis Mirepoix, *La politesse. Son role, ses usages. Suivi d'une Physiologie de la politesse*, Les Editions de France, Paris, 1937, p. 257.
17. Seneca, op. cit. p. 221
18. Mihai Dinu Gheorghiu, «Executați siliți» și «căzuți la datorie». *Familii de cuvinte în perspectiva unei sociologii a creditului*, în vol. *Datoria. Perspectivă multidisciplinară*, coord. Ana Bazac, București, Editura Academiei Române, 2012, p. 145-146.
19. C. I. Gulian, *Antropologie filosofică*, București, Editura Științifică, 1972, p. 166.
20. Alexandru Surdu, *A sufletului românesc cinstire*, București, Editura Renaissance, 2011, p. 121-122.